

32. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект. – К.: Мистецтво, 2009. – 304 с.; іл.

Прибега Л.В. Архитектурная памятникоохранная методика, как научная дисциплина

В статье предложена структура архитектурно-градостроительной методологии, как комплексной научной дисциплины, а также изложены основные ее положения и определения.

Ключевые слова: памятникоохранительная методика, охранительно-реставрационная методология, структура научной дисциплины.

Pribega L.V. The architectural heritage protective method as scientific discipline

In the article the structure of architectonically-town-planning methodology is offered as complex scientific discipline. Also there are expounded its substantive provisions and determinations.

Key words: the heritage protective method, protectively-restoration methodology, structure of scientific discipline.

О.Ю. МАНАЄВ

**Історико-культурні заповідники Криму:
пам'яткоохоронна діяльність та перспективи**

Проаналізований і узагальнений досвід пам'яткоохоронної діяльності історико-культурних заповідників Криму. Визначені основні такі основні напрями їх діяльності: облік пам'яток, здійснення охоронних археологічних досліджень, ремонтно-реставраційних робіт щодо охоронюваних об'єктів на території цих заповідників. Запропоновані заходи щодо поліпшення стану справ із охорони історичної спадщини Криму.

Ключові слова: Крим, охорона культурної спадщини, історико-культурні заповідники.

Українська й зарубіжна практика засвідчує, що організація історико-культурних заповідників є найбільш ефективною формою збереження пам'яток та їх оточення [1, с. 16]. Відповідно до ст. 33 Закону України «Про охорону культурної спадщини», залежно від складової культурної спадщини, заповідники можуть бути історико-археологічними, історико-архітектурними, історико-меморіальними, історико-етнографічними, еколого-історико-культурними та музеями-заповідниками [2]. Одним із основних завдань цієї інституції є охорона об'єктів культурної спадщини. У зв'язку з цим, заповідник розробляє науково обгрунтовані пропозиції щодо збереження і використання об'єктів культурної спадщини, які знаходяться на його балансі, забезпечує їх утримання і захист, проводить роботу з виявлення, вивчення, фіксації, складання облікової документації на об'єкти культурної спадщини; виступає замовником реставраційних

робіт [3]. На сучасному етапі на території Криму функціонує 7 заповідників, із яких 5 – республіканського підпорядкування (Керченський і Бахчисарайський історико-культурні заповідники, історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», Алупкінський палацово-парковий музей-заповідник, Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М.О. Волошина»). Статусу національного надано заповіднику «Херсонес Таврійський» у Севастополі, також на правах відділу Національного заповідника «Софія Київська» діє музей «Судацька фортеця» [4, с. 12, 19–31].

Стисло зупинимося на основних напрямках робіт заповідників у сфері охорони культурної спадщини, з метою виокремити загальні риси їх діяльності й визначити перспективи розвитку.

Бахчисарайський історико-культурний заповідник був створений у 1991 р. на базі історико-архітектурного музею. До його складу входять Ханський палац-музей, середньовічні «печерні міста» (Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен й інші), меморіал «Поле Альмінської битви», пов'язаний із подіями Кримської (Східної) війни, та ще низка пам'яток, розташованих у Бахчисарайському районі [5].

Одним із важливих напрямів пам'яткоохоронної діяльності заповідника є дослідження пам'яток археології, що знаходяться в Бахчисарайському районі: проведені археологічні розкопки та консерваційні роботи на території городища Киз-Кермен, охоронні археологічні дослідження пам'яток Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, на території Усть-Альмінського могильника, некрополів біля сіл Прохолодне, Червона Зоря, Суворово, Вишенне, Брянське, Долине.

Заповідником здійснюються роботи щодо затвердження меж об'єктів, які знаходяться на балансі заповідника. Юридичне оформлення статусу переданих заповіднику земельних ділянок із розташованими на них пам'ятками дозволить ефективно контролювати їх господарське використання, посилить позиції заповідника в можливих земельних спорах. У сучасних умовах закріплення за заповідником земельних ділянок має набути першочергового завдання.

Одним із основних завдань заповідника у сфері охорони культурної спадщини є виявлення пам'яток і складання документації для взяття їх на державний облік. За 1992–1999 роки було зафіксовано близько 150 нових об'єктів культурної спадщини, третина з яких отримала статус пам'яток. Ще на понад 30 об'єктів культурної спадщини, виявлених впродовж останніх років у Бахчисарайському районі (серед них: гідротехнічна споруда Тік-Куу, курганні та ґрунтові некрополі, поселення), облікова документація перебуває на розгляді у Державній службі з питань національної культурної спадщини [6, с. 680–684].

Невід'ємною складовою діяльності заповідника у сфері охорони культурної спадщини є проведення робіт із консервації, реставрації та музеєфікації пам'яток. У 2003 р. була затверджена та профінансована державна «Програма проведення протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт Бахчисарайського

палацово-паркового ансамблю». Впродовж наступного року були проведені масштабні реставраційні заходи щодо Головного корпусу, Ханської мечеті, лазні Сари-Гюзель, дюрбе Діляри Бікеч, будинку колишньої кав'ярні, дюрбе Хаджі-Гірея, Зінджирли-медресе, мечеті Ісмі-Хан [7–8]. З 2006 р. почалася реалізація україно-турецького проекту щодо реставрації Зінджирли-медресе та дюрбе Хаджі-Гірея з можливим створенням на їх базі музею [9]. Визнанням унікальності пам'яток заповідника служить факт внесення Ханського палацу до попереднього переліку для включення у «Список Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО» від України [10, с. 36]. Крім того, зараз активно обговорюється пропозиція надання заповіднику статусу національного.

Керченський історико-культурний заповідник був створений у 1987 р. відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР «Про оголошення комплексу пам'яток історії культури м. Керчі Державним історико-культурним заповідником». Зараз на балансі заповідника знаходяться всі античні городища, розташовані в межах сучасного міста: Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Порфмій, Парфеній, Боспорська замиська садиба, а також музейні об'єкти (історико-археологічний музей, Музей історії оборони Аджимушкайських каменоломень, Музей історії звільнення Керчі, Картинна галерея, об'єкти поховальної архітектури – Царський і Мелек-Чесменський кургани [11, с. 112–114], «Склеп Деметри», «Склеп 1891 року»). В 2003 р. до складу заповідника було передано комплексний об'єкт «Фортеця Керч», який запропонований до взяття на державний облік як об'єкт культурної спадщини національного значення [12, с. 5]. Водночас, у 90-ті роки ХХ ст. зі складу заповідника були виведені пам'ятки, які передані релігійним громадам, – церква Іоанна Предтечі та церква Олександра Невського [13, с. 189].

Важливим завданням заповідника у сфері охорони культурної спадщини є виявлення нових об'єктів культурної спадщини і складання документації для взяття їх на державний облік. За новими формами розроблялася облікова документація на пам'ятки, які перебувають на балансі заповідника. Завдяки цьому стало можливим підготувати та підписати охоронні договори на практично всі античні городища – пам'ятки національного значення та на інші об'єкти.

Враховуючи специфіку об'єктів заповідника, значна увага приділяється охороні пам'яток археології. Інтенсивна міська забудова спричинила необхідність створення в 1989 р. постійно діючої археологічної експедиції, яка проводила дослідження некрополя Німфея, поселень Геройка-2, Осовіни-1, Госпіталь. Крім того, регулярно здійснюється спостереження за земляними роботами на території Керчі.

Технічний стан об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на балансі заповідника, вимагає невідкладного проведення ремонтно-реставраційних робіт щодо пам'яток архітектури та історії, здійснення консервації, реставрації та музесфікації археологічних об'єктів. З огляду на це, було заплановане проведення відповідних робіт щодо Німфея, Пантікапея, Мірмекея, Мелек-

Чесменського та Царського курганів. Стосовно античних городищ у першу чергу слід звернути увагу на проблему вивозу з території городищ відвалів, які залишилися після проведення археологічних досліджень, вилучення з їх територій дисгармонійних споруд (опори ліній електропередач, руїни будівель радянського часу тощо), спорудження огорожі.

Окрім того, впродовж останніх років заповідник здійснював реставрацію будівлі історико-археологічного музею. Ремонтні роботи проведені щодо будівлі Картинної галереї, Царського кургану, «Склепу 1891 р.», будівлі-музею історичної оборони Аджимушкайських каменоломень [14, с. 171–174].

У сфері охорони археологічної спадщини заповідник активно співробітничав з Благодійним Фондом «Деметра». Зокрема, велика увага приділяється збереженню «Склепу Деметри». Регулярно здійснюється контроль за температурно-вологісним режимом, виконаний дренаж навколо склепу, досліджувався стан живопису та конструкції склепу, розроблений проект гідроізоляції камери склепу, що є необхідною умовою для вирішення головного завдання – збереження живописного шару пам'ятки [15, с. 160].

Починаючи з 2002 р. реалізується дослідницький проект «Боспорське місто Тірітака», однією зі складових якого є музеєфікація об'єктів городища. На його території реконструйована західна оборонна стіна, надбудована північно-західна вежа, відновлений внутрішній панцир північної оборонної стіни [16, с. 132–135].

Провідною установою у сфері охорони культурної спадщини Криму є «Музей «Судацька фортеця», що з 1958 р. перебуває у складі Національного заповідника «Софія Київська». У 1968–1991 роках здійснювалися планомірні архітектурні дослідження пам'яток Судацької фортеці з метою їх консервації та реставрації. На підставі багаторічних досліджень був складений пакет архітектурно-реставраційної документації [17, с. 10]. У 90-ті роки ХХ ст. щодо низки споруд Судацької фортеці реставраційні роботи були продовжені.

Співробітниками заповідника спостерігають не тільки за технічним станом об'єктів Судацької фортеці, а також за земляними та будівельними роботами в межах її охоронної зони. Так, у ході неузгоджених земляних робіт із застосуванням важкої техніки, в охоронній зоні Судацької фортеці (портова частина) для будівництва солярію пансіонату «Львівський залізничник» були виявлені архітектурні залишки та культурний шар доби середньовіччя. Після втручання співробітників музею роботи були припинені, проведені охоронні археологічні дослідження, під час яких були вивчені сильно поруйновані середньовічні споруди [18, с. 600, 602].

Упродовж останніх років ситуація щодо збереження фортеці значно покращилася. Проведено масштабні реставраційні роботи, постійно ведеться моніторинг пам'яток – до кожної з них вбудовано спеціальний датчик, який фіксує будь-які зміни [19]. Повністю завершено реставраційні роботи щодо Храму Св. Параскеви та Храму Дванадцяти Апостолів.

У 2003 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну програму охорони об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» на 2003–2010 роки». Її складовою була програма архітектурно-археологічних досліджень Судацької фортеці, де вперше дослідження міської забудови визначені як пріоритетні де головною метою зазначено відтворення історичного середовища середньовічного міста. Протягом останніх років здійснені археологічні дослідження на території цитаделі міста, на місці посаду середньовічного міста, продовжилися археологічні дослідження в центральній частині Судацької фортеці, на ділянці житлових кварталів, поруч із Храмом Св. Марії [20, с. 3–4; 21, с. 546]. Великий інтерес представляють результати підводних досліджень акваторії Чорного моря поблизу Судацької фортеці. Внаслідок багаторічних досліджень виявлено скупчення археологічних матеріалів, визначені місця стародавніх корабельних аварій [22, с. 156, 169, 177].

Своєрідною візиткою пам'ятки стає щорічний міжнародний лицарський фестиваль, проведення якого – цікавий приклад сучасного музейного менеджменту, спрямованого на ефективне використання об'єктів культурної спадщини в якості туристичного ресурсу [23, с. 161–163].

Як наслідок постійної уваги до стану пам'яток, активної позиції фахівців заповідника щодо збереження історичного оточення фортеці стало включення в 2007 р. Судацької фортеці до попереднього переліку «Списку Всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО».

У 1997 р. з метою збереження, вивчення та популяризації античного городища Калос Лімен, його некрополя, садіб і аграрної округи, була ухвалена постанова Ради міністрів АР Крим про створення історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» [24]. Спільно з Інститутом археології НАН України проводяться систематичні розкопки території городища, а також, охоронні розкопки території його некрополя – на ділянках, що підлягають господарському й іншому використанню.

Окрім того, постійно проводяться археологічні розвідки на території Тарханкуського півострова, з метою виявлення нових археологічних пам'яток; здійснюється регулярний контроль за станом пам'яток археології; проведення консерваційних заходів щодо розкритих архітектурно-археологічних об'єктів заповідника, відповідно до укладених із Республіканським комітетом із охорони культурної спадщини охоронних договорів.

Заповідник «Калос Лімен» відіграє помітну роль у збереженні об'єктів культурної спадщини та припиненні пов'язаної з цим незаконної діяльності. В охоронній зоні некрополя Калос Лімена зафіксовано руйнування курганного насипу, самовільні захоплення земельних ділянок, частина території городища використовувалася місцевими жителями як смітник для побутових відходів. У 2005 р. в охоронній зоні городища Калос Лімен проводилися роботи з використанням землерийної техніки, внаслідок чого була знесена кладка античної вежі, проведено вирівнювання поверхні для влаштування пляжу.

Істотною проблемою заповідника впродовж довгого часу була невизначеність меж земельних ділянок, незважаючи на затверджені охоронні зони городища та некрополя. Це спричинило самозахоплення території заповідника місцевими жителями. Лише після виділення державних коштів заповідник зміг у 2006 р. отримати державні акти на майже всі земельні ділянки.

Наступний крок – розширення території заповідника за рахунок інших античних пам'яток на території Чорноморського району. Зокрема, неодноразово піднімалося питання про включення до складу заповідника комплексу пам'яток античного городища Беляус, де є можливість консервації та музеєфікації добре збережених споруд, включення цього об'єкту до туристично-експозиційної структури. Крім того, в перспективі можливо запропонувати проведення консервації, музеєфікації та включення до складу заповідника античних городищ Тарпанчі, Кульчук, Караджа й інших, розташованих на території Чорноморського району АР Крим [25, с. 3–6].

У 1990 р. на базі Алупкінського державного палацу-музею був створений Алупкінський державний палацово-парковий заповідник, до назви якого в 1997 році було додано «музей-заповідник». До складу заповідника входять палацово-парковий ансамбль в Алупці, який включає Воронцовський палац – пам'ятку архітектури національного значення й Алупкінський парк – пам'ятку садово-паркового мистецтва. У 1991 р. на правах філії до заповідника був переданий Масандровський палац імператора Олександра III, який упродовж другої половини ХХ ст. був державною дачею (на жаль, парк поза палацом заповіднику не був переданий, і нині перебуваючи в підпорядкуванні Державного управління справами).

Велика увага приділяється музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Заповідником була розроблена та здебільшого реалізована «Програма здійснення заходів із розвитку Алупкінського палацево-паркового музею-заповідника». Програма складається з автономних напрямів, що визначають генеральний план музеєфікації та функціонування об'єктів заповідника. Враховуючи складнощі з бюджетним фінансуванням, заповідник активно реалізує цю програму за рахунок власних надходжень. Основним завданням програми є музеєфікація об'єктів і територій музею, задля збереження та регенерації єдиного палацово-паркового ансамблю, всієї садиби [26, с. 4–5].

Унікальні ландшафтні особливості зумовлюють комплексний підхід до організації охорони пам'яток заповідника. Це було враховано під час розробки охоронних зон музею-заповідника в середині 90-х років минулого століття, коли йшли роботи зі створення історико-архітектурного опорного плану Алупки. Ці охоронні зони покладені в основу розробки історичних ареалів міста, які були затверджені в 2007 р. Міністерством культури України [27].

Продовжується щоденна робота з обліковою документацією на пам'ятки. Завдяки цьому в 2008 р. на державний облік узятих Масандровський палац

як пам'ятка архітектури та містобудування місцевого значення, підписаний охоронний договір щодо Воронцовського палацу.

Алупкінський заповідник змушений постійно стримувати спроби незаконного використання територій заповідника, проведення на його площі несанкціонованих земляних і будівельних робіт. На жаль, територія Алупкінського палацово-паркового ансамблю все частіше розглядаються з погляду можливо-го розширення будівельних площ. Відтак, важливим кроком щодо закріплення меж заповідника стала розробка проекту організації території та визначення безпосередньо на місцевості меж парку, в ході якої була уточнена і затверджена площа Алупкінського парку [28]. Хоча заповідник ще в 1995 р. одним із перших у АР Крим оформив документи на користування переданими установі земельними ділянками, а в 2006 р. затвердив межі заповідника в Міністерстві культури України [29], – все ж його ключовою проблемою й надалі є земельне питання. Враховуючи розташування палацу і наявність паркової зони, постійною є загроза захоплення території та незаконного будівництва.

У 2000 р. був створений Коктебельський республіканській еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М.О. Волошина» на базі Будинку-музею М.О. Волошина в Коктебелі, історико-літературного музею і Будинку-музею О.С. Гріна у Старому Криму. Крім цих об'єктів, у єдиний масив пам'яток, щодо якого піднімалося питання про включення їх до складу заповідника, входять: Будинок Пра (будинок матері М.О. Волошина – О.О. Кирієнко-Волошиної), будинок Е.А. Юнге (засновника дачного селища в Коктебелі) та руїни його склепу; могила М.О. Волошина на пагорбі Кучук-Енишар; масиви могил на Старокримському та Коктебельському кладовищах; могила О.С. Гріна та Н.М. Грін у Старому Криму. Розглядалося також питання про включення до структури заповідника середньовічного городища Тепсень [4, с. 29].

Однією з головних проблем заповідника є незадовільний технічний стан будівель, що знаходяться на його балансі. Масштабні реставраційні роботи були розпочаті в грудні 2004 р., в травні 2005 р. вони були завершені в майстерні М.О. Волошина й експозиційних залах, наприкінці 2006 р. – в меморіальних кімнатах. Упродовж тривалого часу ведуться переговори щодо передачі заповіднику будинку матері М.О. Волошина. Передбачається взяти його на державний облік, виконати роботи з музеєфікації, відновити садибу Волошиних як єдиний культурно-історичний комплекс. Слід зазначити, що ці будинки – єдині споруди дачного Коктебеля початку ХХ ст., що збереглися [30].

У 1978 р. на базі Херсонського історико-археологічного музею в Севастополі згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР був створений історико-культурний заповідник. Указом Президента України в 1994 р. йому наданий статусу національного. До складу заповідника, крім Херсонського городища, входять фортеці Чембало та Каламіта, античні земельні наділи та садиби. Загальна площа заповідника близько 500 га [4, с. 20]. Херсонес вклю-

чений до попереднього списку для занесення в «Список всесвітньої культурної та природної спадщини» [10, с. 36].

Заповідником ведуться активні роботи щодо створення Археологічного парку до якого увійдуть Херсонеське городище, некрополь, укріпленні поселення, сільські садиби, агротехнічні споруди елліністичного часу, середньовічні фортеці, ділянки акваторії Чорного моря з античними та середньовічними пам'ятками. Метою його створення є консервація та музеєфікація археологічних об'єктів [31, с. 103].

Дійсно унікальними є залишки античних садіб сільськогосподарської хори Херсонесу – такого стану збереженості й кількості їх немає ніде у світі. На жаль, багато з них були втрачені під час масового дачного будівництва наприкінці минулого століття. Через необхідність збереження цих пам'яток у містобудівному оточенні, велика увага заповідником приділяється саме музеєфікації цієї групи археологічних об'єктів: в рамках створення Археологічного парку планується встановлення інформаційних стендів, розміщення макетів розкопаних пам'яток поруч із автентичними руїнами, розвиток необхідної туристичної інфраструктури [32, с. 77–81].

Першочерговим завданням заповідника є археологічне дослідження Херсонеського городища та територій навколо нього. В 90-х роках минулого століття і на початку нинішнього розкопки здійснювалися на Північній, Центральній, Південно-Східній, Західній та Північно-Східній ділянках городища. Крім того, продовжуються планові й охоронні археологічні дослідження на Гераклійському півострові, на об'єктах хори Херсонесу [33, с. 329, 398]. Привертають особливу увагу археологічні дослідження на Південній ділянці городища в районі міського водосховища [34], де на сучасному науковому рівні проведені не тільки археологічні розкопки, але й здійснена консервація та музеєфікація вивченого комплексу.

Між тим невіршених питань і проблем достатньо: необхідно отримати державні акти на земельні ділянки, які знаходяться в користуванні заповідника (за винятком самого Херсонеського городища); складні стосунки з братією монастиря розташованого на території заповідника (особливо після відтворення Володимирського собору), нерозуміння проблем заповідника з боку міської влади [35]. Справжньою трагедією влітку 2008 р. стало часткове обрушення вежі фортеці Чембало у Балаклаві, насамперед, через погодні умови [36].

В останній час неодноразово висловлювалися пропозиції щодо створення нових історико-культурних заповідників. Впродовж останніх років пропонувалося це здійснити в Ленінському районі на базі античного городища Артезіан [37]; ще з 90-х років минулого століття розглядається можливість музеєфікації городища Неаполь Скіфський, із подальшим створенням заповідника [38]. Проте, слід зазначити, що на сьогодні всі ці пропозиції недостатньо обгрунтовані й не мають можливостей реального втілення. Більш виваженою виглядає пропозиція створення палацово-паркового музею-заповідника на базі

Лівадійського палацу та парку [39]. Але різні відомчі підпорядкування палацу і парку, а також знаходження частини парку в межах одного із санаторіїв, можуть стати неподоланною перешкодою для цього.

Таким чином, більшість кримських заповідників (за винятком філії Національного заповідника «Софія Київська» музею «Судацька фортеця» та Національного заповідника «Херсонес Таврійський») були створені впродовж останніх 20 років, щоправда, на базі вже існуючих десятки років музеїв. Це зумовило схожість їх розвитку. Цілком природно, що кожен із них має певну специфіку, обумовлену характером пам'яток, географічним розташуванням, економічною ситуацією в регіоні, наявністю кваліфікованих кадрів тощо. Основними напрямками їх діяльності є проведення охоронних археологічних досліджень, здійснення ремонтно-реставраційних робіт щодо пам'яток, виявлення нових об'єктів культурної спадщини та складання на них облікової документації, екскурсійно-просвітницька робота, взаємодія з державними, приватними та громадськими установами в пам'ятоохоронній сфері. Пріоритетним напрямом діяльності має бути робота зі складання облікової документації щодо пам'яток – що дозволить надати об'єктам культурної спадщини юридичний захист, підсилить позиції заповідників. Що до проведення ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт, то здійснення їх за участі або виключно силами історико-культурних заповідників буде можливим тільки в разі схвалення програми з цільовим фінансуванням із Державного бюджету України. Також, враховуючи унікальність пам'яток, доцільно надати статус національних Алупкінському й Керченському заповідникам.

1. *Вечерський В.В.* Проблеми українських заповідників // Пам'ятки України. – 1996. – № 3/4. – С. 16–20.
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про державний історико-культурний заповідник» від 24 червня 2003 р. № 1149 // Правова охорона культурної спадщини. – К., 2006. – С. 480–483.
4. Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. – К., 2007. – 176 с.
5. Бахчисарайский государственный историко-культурный заповедник: Путеводитель. – Симферополь, 2000. – 96 с.
6. *Манаев А.Ю.* Современные проблемы охраны памятников Крыма в контексте деятельности Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (далі – МАИЭТ). – Симферополь, 2007. – Вып. 13. – С. 679–689.
7. Постановление Совета Министров АРК «О распределении средств резервного фонда Государственного бюджета Украины на проведение неотложных противоаварийных работ на объектах Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника» от 28.10.2003 г. № 571 // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2003. – № 10. – Ст. 896.
8. Постановление Совета Министров АРК «О распределении средств резервного фонда Государственного бюджета Украины на проведение первоочередных противоаварийных

работ на объектах Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника и в Большой кенасе в г. Евпатория» от 27.07.2004 г. № 339 // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2004. – № 7. – Ст. 654.

9. *Абдуллаев И.* Скоро Бахчисарай пополнится новым музеем // Голос Крыма. – 2007. – 9 марта. – С. 7.

10. *Линьова С.А.* Об'єкти культурної спадщини України: перспективні претенденти на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Охорона та використання культурної спадщини України: Проблеми і перспективи. – Сімферополь, 2004. – С. 36–42.

11. *Галченко Н.В.* Керченський державний історико-культурний заповідник і розвиток музейної справи в регіоні // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 107–117.

12. *Галченко Н.В., Арбузова Т.Н.* К вопросу о постановке на государственный учет объекта культурного наследия Крепость Керчь // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 5–13.

13. *Галченко Н.В.* Перспективы развития историко-археологического музейного комплекса в г. Керчи // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вип. 17. – С. 188–198.

14. *Манаев А.Ю.* Керченский государственный историко-культурный заповедник: Современные проблемы охраны культурного наследия // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вип. 17. – С. 170–187.

15. *Зинько Е.А.* Этапы сохранения Склепа Деметры // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вип. 17. – С. 151–161.

16. *Зинько В.Н.* Проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов городища Тиритака // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вип. 17. – С. 128–137.

17. *Фарбей А.М.* Очерк истории исследования Судак // Сурож, Сугдея, Солдаия в истории Руси–Украины. – К.; Судак, 2002. – С. 3–13.

18. *Манаев А.Ю.* Современные проблемы охраны культурного наследия в Судакском регионе // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2008. – Вип. 3. – С. 597–605.

19. *Кокорина А.* Под крылом «Софии Киевской» // Крымское время. – 2008. – 28 августа. – С. 4.

20. *Куковальская Н.М.* Страницы истории // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2005. – Вип. 2. – С. 3–6.

21. *Тур В.Г.* Археологические исследования Судакской крепости // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2005. – Вип. 2. – С. 546–554.

22. *Зеленко С.М.* Подводная археология Крыма. – К.: ИД Стилос, 2008. – 272 с.

23. *Галич О.В., Шепаревич П.Э.* Международный рыцарский фестиваль «Генуэзский шлем» – пример анимационного туристического продукта // Исторический и зеленый туризм в Восточном Крыму. – Керчь, 2005. – Вип. 2. – С. 161–163.

24. Постановление Совета Министров АРК «О создании республиканского историко-археологического заповедника «Калос Лимен» от 22.04.1997 г. № 124 // Сборник законодательства Республики Крым. – 1997. – № 5. – Ст. 315.

25. *Манаев А.Ю.* Республиканский историко-археологический заповедник «Калос Лимен»: 10 лет работы в сфере охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 3–6.

26. *Касперович К.К.* Музеефикация дворянской усадьбы в современном контексте рыночной идеологии // Мир усадебной культуры. – Симферополь, 2007. – С. 3–7.

27. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про затвердження науково-проектної документації щодо визначення зон охорони пам'яток, меж і режимів викорис-

тання історичних ареалів населених місць» від 16.06.2007 г. № 61/0/16-07 // Поточний архів Республіканського комітету АР Крим з охорони культурної спадщини.

28. Постановление Верховной Рады АРК «О расширении и упорядочении сети территорий и объектов природно-заповедного фонда общегосударственного и местного значения в Автономной Республике Крым» от 22 октября 2003 г. № 709-3/03 // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2003. – № 10. – Ст. 851.

29. Клименко А. «Встал утром – пошел на войну. За дворец» // Большая Ялта news. – 2008. – № 25. – С. 5.

30. Работы по реконструкции Дома-музея М. Волошина в Коктебеле будут продолжены // Крымские известия. – 2007. – 14 июня. – С. 2.

31. Марченко Л.В. Деятельность заповедника по сохранению и музеефикации объектов // Охорона та використання культурної спадщини України: Проблеми і перспективи. – Сімферополь, 2004. – Музыка и ритмы народов мира С. 101–104.

32. Андрущенко М.П. Реконструкция первоначального вида памятника (графика, макет) – неотъемлемый элемент музеефикации: на примере памятников археологии Национального заповедника «Херсонес Таврический» // Охорона та використання культурної спадщини України. – Сімферополь, 2004. – С. 77–84.

33. Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914–2005 гг.). – Т.І.–Т.ІІ. // МАИЭТ. – Симферополь, 2009. – Supplementum. – Вып. 6. – 496 с.

34. Рабинович А., Седикова Л.В., Хеннеберг Р. Повседневная жизнь провинциального города в поздневизантийский период: междисциплинарные исследования в Южном районе Херсонеса // МАИЭТ. – Симферополь, 2009. – Вып. 15. – С. 196–249.

35. Грак И. Горсовет всячески вредит Херсонесскому заповеднику: Интервью с Е. Клевиной // Комментарии. – 2007. – 13 апреля. – № 14 (73). – С. 25.

36. Мальнев С. Гром над башней все же грянул // Крымская правда. – 2008. – 24 июля. – № 133 (24476). – С. 1, 2.

37. Винокуров Н.И. Создание государственного историко-археологического заповедника в урочище Артезиан // Античный город: Проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов. – Керчь, 2007. – С. 7–14.

38. Володин М. Блокпост Неаполь Скифский // Первая Крымская. – 2007. – 26 января – 1 февраля. – С. 27.

39. Водзинський С.С. Вопросы выявления, учета и охраны культурного наследия АР Крым и участие НИИТИАГа в их решении // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 283–294.

Манаев А.Ю. Историко-культурные заповедники Крыма: памятнико-охранительная деятельность и перспективы

Проанализирован и обобщен опыт историко-культурных заповедников Крыма в сфере охраны памятников. Определены такие основные направления их деятельности: учет памятников, осуществление охранных археологических раскопок, ремонтно-реставрационных работ на объектах заповедника. Предложены меры по оптимизации состояния сферы охраны культурного наследия в Крыму.

Ключевые слова: Крым, охрана культурного наследия, историко-культурные заповедники.

Manayev A. Yu. Historical and cultural reservations of Crimea: monument preserving activities and perspectives

Experience of historical and cultural reservations of Crimea in sphere of preservation of monuments is studied and summerized. Carrying out by reservations of rescue-archaeological researches, realization of repair-restoration works is analyzed. Measures on improvement of their activity in sphere of protection of monuments are offered.

Key words: Crimea, preservation of cultural heritage, historical and cultural reservations.

С.М. ОСАДЧИЙ

**Питання вивчення полів битв
козацької доби в Україні**

У статті розглядаються питання вивчення однієї з категорій пам'яток військової історії України – полів битв. Пропонується застосування комплексу методик, які дозволять створити найбільш інформативні карти полів, де відбувалися битви.

Ключові слова: поля битв, методика, картографування

Вивчення подій, пов'язаних з місцями крупних битв має багаті наукові традиції. В українській історії відбулося чимало битв, де українці протистояли ворогу або билися між собою. Переважна більшість таких подій описана у хроніках, літописах і документах, складених очевидцями й учасниками подій. Велика кількість битв відбулася на території України в XVI–XVII ст. – у хроніках описані події козацьких повстань проти польської шляхти, виступи козаків і поляків проти татар і турок, війни між Московською державою та Річчю Посполитою, що відбувалися на нашій землі.

Підчас вивчення полів, на яких відбулися битви, слід вирішити кілька питань. Насамперед, це проблема локалізації місця бою, а також чисельність і склад військ й перебіг самої битви.

На відміну від місця бою, що відбувся – скажімо – біля фортеці, методи дослідження місця поля бою дещо різняться. Так, у разі, якщо місце битви локалізовано не чітко чи локалізація викликає сумніви, слід провести порівняльний аналіз тексту з реальною місцевістю. Майже всі писемні повідомлення, щодо місць битви мають описи гідронімів, населених пунктів, урочищ і особливостей рельєфу.

Попереднє дослідження місцевості можна здійснювати на топографічних картах, масштабом не більше 1:100000. На таких картах позначені основні водні об'єкти, населені пункти й урочища.

У разі, якщо місце, де відбулася битва, не викликає сумнівів, слід провести роботи з фіксації рельєфу. Зважаючи на факт, що місця битв зазвичай охо-